

Volum coordonat de ARMAND GOȘU, ALEXANDRU GUSSI

DEMOCRATIA ' SUB ASEDIU

România în context regional

Cuvânt-înainte de
ARMAND GOȘU, ALEXANDRU GUSSI

Cuvânt-înainte

Actualitatea românească, europeană și, mai larg, internațională ne apare din ce în ce mai greu de decriptat, cu atât mai dificilă devenind astfel construcția oricăror scenarii de viitor. Mulți dintre noi suntem suprainformați, dar asta nu face decât să crească sentimentul că înțelegem din ce în ce mai puțin ceea ce se întâmplă, în consecință, și ce ni se întâmplă.

Acest sentiment este parcă și mai acut resimțit în România de azi, unele dintre explicațiile acestei situații fiind analizate în această carte. Aici vrem numai să subliniem faptul că, prin fiecare capitol, încercăm să ajutăm publicul să facă un pas înainte spre înțelegerea etapei în care se află regimul politic din România și din câteva țări, fără de care actualul context politic și geopolitic nu poate fi clarificat: Federația Rusă, Turcia, Ungaria și, în general, Europa Centrală.

Ce au în comun toate aceste cazuri, din păcate, inclusiv cel românesc? Ele desenează un context regional în care, la aproape 30 de ani de la căderea regimurilor comuniste, asistăm la o așa-numită „de-democratizare”, la un recul al instituțiilor democratice și la utilizarea legitimității democratice în scopul consolidării unor regimuri din ce în ce mai puțin pluraliste.

Nu este vorba aici despre o încercare de a exagera similitudinile acestor regimuri, nici măcar de a le compara propriu-zis. Din studiile de caz și înțelegerea specificității fiecăruia rezultă un tablou care ilustrează o tendință comună, o tendință legată de existența unei crize a modelului democratic. Perioada de după marea criză economică globală din 2008–2010 a fost una care a pus la încercare nu numai sistemele politice din democrațiile occidentale, ci și capacitatea acestora de a se impune în mod inevitabil ca model, așa cum suna varianta simplificată a cunoscutei analize a politologului Francisc Fukuyama.

Totuși, în toate cazurile studiate aici, dimensiunea legitimității politice obținute și păstrate prin alegeri rămâne o condiție a stabilității regimurilor respective. Lăsând la o parte acest aspect, natura acestor regimuri este foarte diferită, însă din nou le apropie o tendință: măsura în care vechile linii roșii, specifice fiecărui context, încep să fie ignorate. Această evoluție a culturilor politice e de fapt o involuție în numele unei forme de pragmatism ce se vrea ademocratic, dar sfârșește prin a deveni antidemocratic.

Țările ex-comuniste care sunt membre ale Uniunii Europene par să se simtă cu atât mai libere să ignore deficitul democratic care le caracterizează, cu cât se integrează mai mult din punct de vedere economic și ajung la o dezvoltare similară cu cea a unor state intrate cu mulți ani înainte în Comunitatea Europeană.

Iluzia că necesitatea continuării democratizării s-a terminat odată cu aderarea acestor țări la UE a fost rezultatul confuziei dintre aderare și integrarea efectivă, mai ales cea de la nivelul culturii democratice. Faptul că noțiunea de state „ex-socialiste” sau „ex-comuniste” este întrebuințată din nou ne arată că cicatricea Cortinei de Fier nu ține doar de trecut, ci explică în continuare fragilitatea democrațiilor din regiune.

Înțelegerea contextului regional este utilă nu numai pentru a vedea cum influențează acesta comportamentul elitelor politice din țările respective, ci și pentru a relativiza măsura în care factorul geopolitic influențează în mod direct aceste regimuri. Evitarea explicațiilor simpliste ne va ajuta să înțelegem că modelul democratic nu este pur și simplu înlocuit cu cel autocratic sau că atitudinea din ce în ce mai agresivă a Federației Ruse față de Occident nu poate fi principalul factor explicativ al procesului de-democratizării din regiune. E nevoie de înțelegerea fiecărui regim politic în parte atât pentru a clarifica diagnosticul existenței procesului menționat, care include și state din Uniunea Europeană (ceea ce pare banal acum, dar ar fi părut improbabil acum zece ani), cât și pentru a identifica diverșii factori explicativi de la nivelul fiecărui sistem politic în parte.

Cum a ajuns ca inacceptabilul să devină acceptabil atât la nivelul elitelor politice din aceste state, cât și la cel al mării majorități a populației? Trebuie ca instituțiile Uniunii Europene să intervină în funcționarea sistemelor politice ale statelor membre? Este vorba

despre o criză pasageră, despre un fenomen temporar sau despre un pericol iminent de prăbușire a mai multor regimuri constituționale din regiune? Care e locul României în acest context? Are țara noastră resursele instituționale și culturale care să o ajute să treacă singură peste acest moment nedemocratic?

Cel mai adesea, în dezbaterile publice se afirmă că derapajele antioccidentale își au originea în deficitul cronic de democrație din România, rezultat al dificultăților modernizării – proces înfăptuit târziu și în mod superficial – dar și în influențele unor actori străini importanți, ce devin modele pentru liderii de la București. Președinții Recep Tayyip Erdoğan, Vladimir Putin și premierul Viktor Orbán sunt adesea invocați în dezbaterile publice. Acesta este și motivul pentru care mai multe studii cuprinse în acest volum se concentrează asupra lor, încercând să surprindă specificul regimului respectiv din perspectiva temei noastre, democrația asediată.

Volumul pe care-l aveți în față, rodul unui proiect inițiat de Editura Corint, a pornit de la câteva articole de pe portalul *contributors.ro* reunite sub titlul generic „Declinul democrației”, care surprindeau evoluțiile regimurilor din Turcia, Ungaria și Rusia. Chiar dacă textele pe care le vedeți acum strânse între copertele acestei cărți au forme academice, autorii au dorit ca studiile să rămână accesibile unui public cât mai larg, tocmai pentru a contribui la dezbaterile intelectuale din România pe subiectul regimurilor iliberale, autoritare.

Contribuțiile din această carte nu au o pretenție de exhaustivitate, nici nu propun o paradigmă unică, ci oferă o serie de informații, elemente explicative și ipoteze care pot clarifica tabloul general al procesului de-democratizării din regiune. Lucrarea de față își propune să răspundă, chiar dacă inevitabil în mod parțial, unei acute nevoi de a înțelege starea de fapt din România și din regiune, fiind în același timp o contribuție la dezbaterile publice pe aceste teme atât de actuale.

ARMAND GOȘU, ALEXANDRU GUSSI
Berlin, București
octombrie 2018

ROMÂNIA POSTADERARE: FRAGILITATEA REGIMULUI POLITIC ȘI UITAREA DEMOCRATIZĂRII

ALEXANDRU GUSSI

Pe cât pare de ușor să te concentrezi pe studierea unei singure dimensiuni a sistemului politic românesc, pe atât de periculos e să încerci să-l definești în ansamblul său. Adevărul este că viața politică românească e redutabilă în a-și ascunde mecanismele de funcționare, în a atrage privitorul neexperimentat în capcane conceptuale, în false comparații etc. Dar pe cât de grea e înțelegerea acestor mecanisme, pe atât de clară e consecința pe care obscuritatea o are asupra realității politice și sociale.

Un regim care se pretinde democratic nu poate fi obscur decât cu riscul ca această pretenție să fie ușor pusă sub semnul întrebării, ceea ce duce la delegitimarea instituțiilor statului, indiferent de raportul lor cu politicul. Consecințele obscurității se văd cu ochiul liber: lipsa de autoritate a conducătorilor politici, inapetența și incapacitatea lor de a mai governa efectiv, de a mobiliza, de a fi crezuți și chiar de a fi ascultați. Această cronică lipsă de autoritate se transferă încet, dar sigur asupra agenților statului și asupra capacității instituționale de a face să fie respectate regulile de conviețuire și legile.

România este încă departe de a fi neguvernabilă, dar sentimentul că nu e guvernată, neîncrederea generalizată în clasa politică, o neîncredere adâncită de probele de corupție endemică, furnizate chiar de instituțiile statului, creează un raport periculos între stat

și societate. Definind acest raport, putem înțelege indirect regimul politic, în ciuda eforturilor acestuia de a scăpa oricărei clasificări.

Constituția adoptată în 1991 prelua modelul semiprezidențial, ceea ce explică parțial faptul că, în același cadru instituțional, sunt posibile și funcționează, alternând, mai multe tipuri de raporturi între executiv și legislativ, între președinte și partide sau între președinte și premier.¹ În plus, dintr-o nevoie de înțelegere a complexității sistemului politic dezvoltat în interiorul acestui cadru constituțional, nevoie ce duce la o simplificare exagerată, au devenit curente formulările care dau regimului numele șefului statului ales direct – „regimul Iliescu”, „regimul Constantinescu”, „regimul Băsescu” – eventual pe cel al prim-ministrului, vorbindu-se de „regimul Năstase”. Aceste nume ne indică în mod corect personalizarea vieții politice, cu atât mai mult cu cât identitățile doctrinare au rămas totdeauna abstracte pentru electorat. Dar, pe fond, aceste etichete făceau și mai dificilă înțelegerea sistemului politic și a mecanismelor de decizie, acestea fiind prezentate ca simplul rezultat al deciziei personale a unui lider sau altuia.

Este adevărat că una dintre moștenirile culturii instituționale a regimului comunist este producerea la nivel local și central a unor mici „Ceaușești”. Postcomunismul redefiniște această tendință fără să o anuleze, o corectează datorită alegerilor libere. Rezultatul este însă un compromis între nevoia de liberalizare și cea de autoritate, ambele venind deopotrivă din interiorul statului și din societate. Trebuie deci să-i analizăm pe principalii lideri din postcomunism ca fiind produse reprezentative pentru regimul politic aflat într-o „tranziție fără sfârșit”².

¹ Pentru această caracteristică a regimului constituțional semiprezidențial, vezi, spre exemplu, Georges Burdeau, Francis Hamon, Michel Tropper, *Droit constitutionnel*, LGDJ, Paris, 1997; Pierre Pactet, *Institutions politiques et droit constitutionnel*, PUF, Paris, 1998; Bernard Chantebout, *Droit constitutionnel et science politique*, Armand Colin, Paris, 2000.

² Formula capătă consistență în volumul de dialoguri semnat de Vladimir Tismăneanu și Mircea Mihăieș, *O tranziție mai lungă decât veacul. România după Ceaușescu*, Editura Curtea Veche, București, 2011.

Din perspectiva actualității imediate, trebuie să observăm că, după ce electoratul părea sătul de modelul liderului puternic incarnat timp de zece ani de președintele Băsescu, alegerea în 2014 a unui președinte cu un stil și o asumare a funcției foarte diferite nu a schimbat esența regimului politic.¹

E adevărat că nimeni nu a vorbit serios despre „regimul Iohannis”, dar cum natura are oroare de vid, și natura instituțiilor noastre are oroare de absența unui reper. Astfel, președintele PSD, Liviu Dragnea, a ridicat de jos, nu știm pentru cât timp, bastonul de mareșal abandonat de titularul ales direct. Istoria politică va consemna caracteristicile „regimului Dragnea”. Dar, pe fond, acesta, ca și restul liderilor despre care am vorbit sunt în primul rând produsele regimului politic și numai în subsidiar artizanii regimului de putere pe care temporar îl incarnează.

Liderul ales devine de fiecare dată un factor de legitimare, o fațadă după care instituții și partide se ascund sau în raport cu care își dau o identitate și o capacitate de mobilizare. Iar faptul că, în absența acestor lideri aparent atotputernici, viața politică devine indescifrabilă e una dintre dovezile existenței unui deficit democratic cronic.

Altfel, regimul politic românesc circulă fără carte de identitate. Este însă și aceasta o trăsătură semnificativă. Abia ai apucat să-l caracterizezi, că îți și dă semne că nu intră în definiția fixată teoretic. Abia ai proclamat sfârșitul tranziției, că a și început una nouă. Abia ai răsuflat ușurat după stingerea unei crize, că izbucnește alta mai mare. Toate elementele țesăturii instituționale sunt adaptabile, dar fragile, netransparente, deci imprevizibile. Structura regimului politic însăși e fragilă, fiind bazată pe o legitimitate democratică discutabilă. Dar nu se prăbușește.

Și totuși dacă se prăbușește? E posibilă bascularea într-un regim antidemocratic? Cât de vulnerabilă e România la valul de democratizării din regiune?

¹ Rămân deci actuale analiza concisă a semiprezidențialismului românesc și variantele de reformare din Raportul Comisiei prezidențiale de analiză a regimului politic și constituțional românesc, Editura C.H. Beck, București, 2009.

Un lucru este sigur: am ieșit din iluzia confortului, din mirajul că apartenența la Uniunea Europeană ne oferă automat garanția faptului că regimul politic este sau devine spontan un regim democratic, stabil, previzibil. Iluzia era periculoasă pentru că devenise un cec în alb pentru o clasă politică care, după 1 ianuarie 2007, s-a simțit liberă să-și permită aproape toate extravaganțele (anti)instituționale și (ne)constituționale.

Dar pierderea acestei iluzii este și ea periculoasă pentru că lasă să se întrevadă posibilitatea unei alternative. „Tranzitologia” ne arată că adevăratul sfârșit al tranziției democratice are loc atunci când nu mai există nicio forță politică semnificativă care să propună o alternativă la regimul democratic. Pierderea iluziei amintite mai sus poate alimenta tentația alternativei la democrația liberală chiar în rândul celor care dețin puterea. Dacă democrația nu mai e inevitabilă, dacă regulile regimului pot fi rescrise, de ce să nu fie rescrise pentru a păstra puterea?

Trezirea este totuși benefică pentru că pune în evidență și această tentație care, în România, de fapt, nu a dispărut niciodată. Ideal ar fi ca ea să ducă la definirea formală și informală a acelor limite comportamentale în interiorul cărora ar trebui să se desfășoare lupta pentru câștigarea sau păstrarea puterii politice, cu alte cuvinte, să se ajungă la o cultură democratică împărtășită de marea majoritate a celor care exercită funcții politice și administrative.

Aparent însă, aceasta era deja o condiție ce trebuia să fie îndeplinită încă din momentul anunțării începerii negocierilor pentru intrarea în UE, adică din decembrie 1999. Sau, dacă decizia de atunci a fost începutul unui proces a cărui durată nu era clară, măcar în momentul aderării la UE. La începutul lui 2007, regimul politic românesc primea implicit o notă de trecere la materia „democrație”, știind că, la nivelul statului de drept, mai aveam de așteptat chiar conform tratatului de aderare, prin punerea în funcțiune a până atunci ineditului MCV (pentru noi și Bulgaria). Era România la nivelul acestei note de trecere? Oricum, reușea să pară că era, ceea ce nu mai este cazul azi.

Efortul de autoconstrângere făcut de elita noastră politică s-a combinat cu o atitudine înțelegătoare a liderilor europeni. Urma ca, după istoricul moment al aderării de la 1 ianuarie 2007, politicienii români să dea măsura capacității lor de a fi la nivelul noului lor statut de decidenți într-o țară membră UE, adică beneficiind de privilegiile legale, materiale și simbolice ale integrării.

Vom accentua mai jos importanța schimbării bruște de atitudine a clasei politice după ce a fost acceptată în clubul democratic european. Aici vrem numai să subliniem măsura în care efortul de integrare a presupus, din partea elitei politice, o savantă mimare a unui consens constituțional, a asimilării culturii politice democratice și a comportamentului instituțional compatibil cu democrația și cu regulile unui stat de drept.

Restanțe ale perioadei preaderare

Perioada postcomunistă dintre 1990 și 2007 este una în care, treptat, formele constituțional-democratice, mimarea asimilării unor valori și instituții europene par să încurajeze apariția unor realități nu numai formale, ci și, pe fond, democratice, pluraliste, stabile.

Una dintre erorile de percepție de atunci a fost interpretarea elanului proeuropean și pro-NATO al publicului românesc prin comparație cu atitudinea majorității popoarelor țărilor postcomuniste, acestea apărând ceva mai sceptice decât românii. O asemenea situație a fost un argument în favoarea acceptării României înaintea îndeplinirii tuturor condițiilor integrării, începând cu starea sistemului de justiție. Proeuropenismul românilor părea să garanteze accelerarea schimbărilor după aderare.

Dar marea neînțelegere provenea din faptul că acest proeuropenism nu numai că nu era semnul susținerii unei clase politice care își asumase aderarea, ci era tocmai semnul neîncrederii în această clasă politică, în ciuda proeuropenismului său afișat. Românii se proiectau într-un alt sistem politic și de valori. Unii, nu puțini, o făceau

plecând în UE, alții considerau că aderarea la UE aduce automat un plus de predictibilitate și de bună guvernare.

Acum știm că aceste așteptări au fost contrazise la nivelul funcționării instituțiilor politice, plusul de prosperitate fiind utilizat pentru a întreține democrația electorală, nu pentru a evolua către una liberală. Mai jos vom arăta că restanțele tranziției erau atât de importante din punctul de vedere al funcționării mecanismelor reprezentative, încât nici nu putea fi altfel.

Criza democrației electorale

România postcomunistă s-a definit din anii 1990 ca o democrație electorală, un regim în care formele de legitimare electorală începeau să funcționeze, dar evoluția către o democrație liberală era lentă. În context românesc, democrația electorală e un regim politic caracterizat prin existența libertăților politice, a pluralismului partizan, a alternanței la putere. Democrația electorală este însă o democrație limitată.¹ Nu pentru că există un cadru constituțional limitativ sau pentru că cineva vrea să fie limitată, ci pentru că instituțiile democrației nu sunt decât parțial funcționale: partidele sunt prea puțin reprezentative, justiția nu e independentă, structurile militare sau de securitate nu prezintă destule garanții de neutralitate față de jocul politic, mass-media e parțial controlată etc.²

Într-o democrație electorală, contraputerile instituționale și sociale sunt slabe, iar raportul dintre stat și societate păstrează ceva din tensiunea perioadei predemocratice. Momentul electoral nu este

¹ Dacă orice democratizare presupune forme de legitimare electorală, totuși acestea sunt departe de a fi suficiente pentru a legitima durabil un regim. Vezi în acest sens observațiile lui Bo Rothstein, „Creating Political Legitimacy: Electoral Democracy versus the Quality of Government”, *American Behavioral Scientist*, vol. 53/3, nr. 11, 2009, pp. 311–330.

² Pentru o încercare teoretică de a evalua stadiul democratizării regimului politic românesc, vezi Aristide Cioabă, „Consolidarea democrației din România: incertitudini și tentații regresive”, *Revista de științe politice și relații internaționale*, vol. 7, nr. 3, 2010, pp. 5–36.

numai unul al alegerii între partide, ci este și un test al caracterului democratic al regimului și o rară ocazie de legitimare a acestuia.¹

În mod normal, scopul tranzițiilor democratice nu e acela de a construi un astfel de regim semidemocratic; democrația electorală este eventual o etapă. În cazul regimului politic românesc, după ce testul dublei alternanțe avusese loc – vorbim de alternanțele din 1996 și 2000 – a devenit manifestă absența dorinței de a duce tranziția democratică mai departe. Chiar dacă pașii înapoi făcuți în anii 2001–2004, din punctul de vedere al democratizării, al statului de drept și al pluralismului mass-mediei, au fost sancționați după alegerile din 2004, această sancțiune nu a făcut decât să confirme rămânerea României la statutul de democrație electorală.

Legitimitatea electorală nu se poate substitui însă în mod durabil legitimității democratice. Prima presupune un moment democratic, cea de a doua presupune instituții democratice care funcționează și între alegeri. Pentru acestea, fiecare criză politică sau socială e un test. Mai jos vom vedea cum răspund instituțiile noastre testelor venite în cascadă după intrarea în UE. Înainte de a vedea bilanțul acestor teste, trebuie să observăm că însăși democrația electorală se dovedește a fi pusă sub semnul întrebării.

În acest sens, trebuie analizate manifestațiile din ianuarie–februarie 2017. Particularitatea acestora a fost dată, pe de o parte, de amploarea lor, care a depășit cu mult epicentrul din Piața Victoriei, fapt fără precedent după decembrie 1989. Pe de altă parte, ele erau un semn că o masă critică de la nivelul societății nu are încredere într-o putere proaspăt legitimată electoral. Poporul din stradă relativiza astfel poporul prezent la alegeri. Contestarea masivă a guvernului, după ce partidul majoritar tocmai câștigase alegerile cu un scor-record după 1990, arată că mecanismul central al democrației electorale se află în criză.

¹ Pentru centralitatea problemei legitimării în postcomunism, vezi, spre exemplu, Monica Ciobanu, „Communist Regimes, Legitimacy and the Transition to Democracy in Eastern Europe”, *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity*, vol. 38, nr. 1, 2010, pp. 3–21.

RUSIA – ILUZIA DEMOCRAȚIEI

ARMAND GOȘU

În 1985, când Mihail Gorbaciov a ajuns la Kremlin, regimul sovietic nu mai putea fi considerat totalitar. Exista un consens între experții internaționali de la vremea respectivă, majoritatea acestora numind Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste *posttotalitarian state*. Chiar și cei mai aprigi anticomuniști recunoșteau faptul că regimul sovietic era departe de totalitarismul sângeros al primei decenii. Violența și teroarea au cam dispărut. Ele fuseseră însă un liant important care ținuse unită societatea sovietică.

În 1985, instituțiile sovietice nu mai aveau control deplin asupra vieții oamenilor de rând. Supravegherea devenise mai mult simbolică. Eșaloanele superioare ale nomenclaturii se dezideologizaseră, iar cinismul și pragmatismul devin dominantele acestei etape din existența elitei sovietice. Anii 1980 reprezintă victoria deplină a „schizofreniei”, se înjură regimul la bucătărie și e lăudat în sufragerie, unde este instalat telefonul. Dublul limbaj e practicat de la cea mai fragedă vârstă, cu deplină naturalețe, devenind a doua natură a oricărui cetățean sovietic, despre care nu știi ce gândește cu adevărat.

Țara e condusă de două decenii de lideri slabi, oameni bătrâni, neputincioși, care abia mai pot citi un text de câteva pagini la pupitrul plenarelor sau congreselor Partidului Comunist al Uniunii Sovietice¹ și care nu se bucură de niciun respect în cadrul nomenclaturii dezamăgite de doctrină, de ideologie, de valori. Se conturează

¹ R.G. Pihioia, *Sovetskii Soiuz: istoria vlasti 1945–1991*, Sibirski hronograf, Novosibirsk, 2000, ediția a II-a, pp. 372–375.

tot mai clar o elită care vrea să trăiască așa cum consideră ea că trăiește cea occidentală. Vrea să fie proprietară, nu doar să dețină în folosință bunurile gospodăriei de partid. Nu mai vrea să fie constrânsă să-și ascundă bogățiile, ci arde de nerăbdare să-și afișeze opulența.

Ipocrizia în care trăia nomenclatura sovietică a fost bomba cu ceas care a făcut posibil ca, într-o perioadă foarte scurtă, regimul comunist posttotalitar să se prăbușească, iar ideile liberale să se propage cu viteza luminii. Și nu doar ideile, ci și instituțiile, începând cu partidele și mișcările inspirate de ideologiile occidentale.

Sigur că perestroika, dar mai ales glasnost au slăbit regimul și au potențat energiile dezintegrării sistemului sovietic.¹ Dar nu numai acțiunile lui Gorbaciov au decis soarta URSS. Politicile ultimului secretar general reflectau interesele unei mari părți a nomenclaturii și întăreau tendințele care existau de ceva vreme în societate. Până la urmă, perestroika și glasnost exprimau interesele unei generații mai tinere, mai dinamice, mai educate a birocrăției sovietice, ceva mai bine conturate în republici și regiuni. Acest segment al elitei se remarcă mai ales prin pragmatism. Oamenii respectivi l-au abandonat pe Gorbaciov, mult prea indecis, lipsit de viziune, obsedat de a-și menține rolul său de conducător, și l-au urmat pe Boris Elțin.

„Socialismul cu față umană” al lui Gorbaciov a încetat să mai inspire partea pragmatică a elitei sovietice, care era pregătită să meargă mai departe, către capitalism și economie de piață, și care nu mai era interesată de opiniile colectiviste și socialiste pe care încă le promova Gorbaciov.

Grupul pragmatic al elitei sovietice a reușit să rupă lanțurile paradigmei tradiționale, să se emancipeze de vechile legături și să constrângeri și să creeze un nou regim politic în care să-și mențină rolul dominant. Ceea ce s-a și întâmplat. Primii evacuați din structurile puterii au fost tocmai membrii echipei lui Gorbaciov, care

¹ Archie Brown, *The Gorbachev Factor*, Oxford University Press, New York, 1996, capitolele 5 și 6; Martin Malia, *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia, 1917–1991*, The Free Press, New York, 1996, capitolul 12.

nu se puteau adapta noilor tendințe, încercând să salveze cu orice preț vechea uniune, chiar și sub forma unei confederații de state. Ei fuseseră cei care inițiaseră în 1985, alături de Gorbaciov, reformele, însă n-au mai avut timp să înființeze și să facă să funcționeze noile instituții. Or, era imposibil să mai ții sub control, fără o structură care să administreze violența și fără un mecanism eficient de redistribuire a resurselor, un amalgam de națiuni, popoare, culturi adunate între granițele URSS.

Ieșirea din comunism a fost un proces lung, care a început cu mult înainte de Gorbaciov, marcat de elemente de revoluție, reformă și contrareformă. Cu toate acestea, cea mai mare influență asupra destinului Uniunii Sovietice a avut-o slăbirea Partidului Comunist. Practic, reforma electorală a fost bomba detonată sub uriașul edificiu al partidului unic, care i-a grăbit colapsul. Pentru prima dată în istoria sovietică, deputații erau aleși de popor. În alegerile din 1989–1990, la nivelul Uniunii Sovietice și la cel al republicilor din componența ei, mulți reprezentanți de seamă ai nomenclaturii sovietice au fost învinși la vot. Pentru partidul a cărui putere era garantată de menținerea monopolului politic, alegerile libere echivalau cu începutul sfârșitului.

Demokratizația

La Plenara CC a PCUS din aprilie 1987, Gorbaciov a recunoscut eșecul eforturilor reformatoare din anii trecuți. Dacă, inițial, liderul comunist presupunea că sistemul sovietic are o bază sănătoasă, trebuind doar accelerată (*uskorenie*) dezvoltarea lui, acum a descoperit că modelul are numeroase neajunsuri care trebuie depășite, iar forțele, concentrate pentru crearea unui nou tip de socialism. Din vocabularul propagandei este evacuată „accelerarea”, accentul fiind pus pe „reconstrucție” (*perestroika*) și „transparență” (*glasnost*). În 1987, alt concept începe să-și facă loc, inițial timid, apoi tot mai curajos, în proiectele de reformă, „democratizarea” (*demokratizația*). Aceasta ar trebui să repare „deformările” din

practica socialismului din perioada primelor planuri cincinale, pentru care Gorbaciov l-a învinovățit pe Stalin. La întrebarea legitimă „ce socialism a deformat Stalin?”, răspunsul său a fost unul singur: „Cel conceput de Lenin.” De aici și lozincă noii etape reformatoare: „Înapoi la Lenin!”

Modelul de socialism propus de Gorbaciov prelua și dezvolta conceptul de „socialism cu față umană”, apărut în Cehoslovacia în anii 1960.

Alternativa la modelul cehoslovac ar fi fost reformele din China, însă ele nu au fost luate în considerare nici în 1985, nici în 1987. Ignorarea experienței chineze se explică prin cei 25 de ani de ruptură ideologică și de confruntare sino-sovietică, perioadă în care practic au fost blocate toate contactele. Stereotipurile formate în perioada lui Mao Zedong s-au menținut în Uniunea Sovietică până la prăbușirea acesteia, astfel încât, la Moscova, China continua să fie privită ca o țară înapoiată, ale cărei experimente economice ar fi fost specifice statelor subdezvoltate. Așa se explică de ce, atunci când Gorbaciov a corectat cursul său reformator, modelul chinez nu s-a bucurat de nicio atenție.

Cheia pentru înțelegerea noului model promovat de liderul sovietic era conceptul de democratizare. După părerea lui Gorbaciov, democrația este esența superioară a sistemului socialist, de unde și noua lozincă: „Mai multă democrație” (*Bolșe demokratii!*)!

Democratizarea sistemului politic devenea sarcină de partid. La plenara din ianuarie 1987, Gorbaciov propunea ca promovarea în funcție să se facă, în toate structurile de putere, prin alegerea dintre mai mulți candidați. Doar democratizarea totală – credea secretarul general – ar fi putut să demanteleze acel mecanism administrativ moștenit de la Stalin care sugruma URSS și să dinamizeze dezvoltarea societății. Imediat a fost identificat și dușmanul acestui proces: birocrăția. Toate eșecurile tentativelor de reformă din ultimii ani au fost puse pe seama birocrăției. Motoarele aparatului

¹ V.V. Sogrin, *Politiceskaia istoriia sovremennoi Rossii, 1985–2001: ot Gorbaciova do Putin*, Isdatelstvo „Ves Mir”, Moscova, 2001, capitolul 2.

de propagandă sunt din nou turate la maximum. Nu întâmplător, aceștia sunt anii de aur ai glasnostului, de înflorire fără precedent a criticii din ziare și reviste, care ajung la tiraje de neimaginat altădată. Scena este ocupată de intelectualitatea umanistă, istorici, sociologi, economiști, scriitori. În fiecare zi apar noi dezvăluiri despre crimele staliniste, începe un amplu proces de reabilitare a zeci de mii de jertfe ale terorii. Presiunea publică a fost atât de mare, încât CC al PCUS a trebuit să înființeze o comisie specială pentru reabilitarea victimelor stalinismului, condusă de secretarul cu probleme ideologice, totodată și arhitect al reformelor, Aleksandr Iakovlev¹. Cele mai furtunoase dezbateri le-a stârnit reabilitarea

¹ Aleksandr N. Iakovlev (1923–2005), important activist de partid sovietic, publicist, academician, arhitectul perestroikăi. Membru de partid în 1944, când începe o carieră de activist responsabil cu propaganda și agitația în organizația regională de partid Iaroslav. Membru al generației de tineri activiști transferate la Comitetul Central imediat după moartea lui Stalin. Din martie 1953 și până în 1956, instructor CC al PCUS la secția Educație și știință. Studii la Academia de Științe Sociale de pe lângă CC al PCUS (1956–1960), cu un stagiu la Columbia University (SUA) în 1958–1959, unde a fost coleg de grupă cu viitorul general KGB Oleg Kalugin. Între 1960 și 1973, a lucrat în aparatul CC al PCUS, la secția Propagandă, al cărei șef interimar a fost din 1969.

În august 1968 a fost trimis de Brejnev la Praga. Ca reprezentant al CC al PCUS, a urmărit situația din Cehoslovacia în contextul invaziei trupelor Tratatului de la Varșovia. Revenit la Moscova, în discuțiile cu Brejnev, s-a manifestat împotriva destituirii lui Dubcek. A fost marcat de evenimentele din august 1968 și de proiectul reformator cehoslovac al socialismului cu față umană, așa cum și Iuri Andropov, ambasador sovietic la Budapesta în 1956, a fost marcat de Revoluția din Ungaria.

Foarte bun cunoscător al politicii externe americane (teză de doctorat și mai multe cărți publicate în anii 1960), Iakovlev s-a implicat activ în susținerea dezvoltării sociologiei sovietice. În noiembrie 1972, a publicat, în *Literaturnaia gazeta*, articolul „Protiv antiistorizma”, veritabil manifest împotriva naționalismului, text care a declanșat vii dezbateri în cercurile intelectuale și care s-a soldat cu dezastruarea și demiterea lui Iakovlev din aparatul CC, precum și cu trimiterea acestuia, în 1973, ca ambasador în Canada. Bun prieten cu longevivul premier al Canadei, Pierre Trudeau, un admirator al culturii rusești, Iakovlev a fost rechemat la Moscova după vizita lui Mihail Gorbaciov (mai 1983), membru influent al Biroului Politic din acea vreme. După exilul canadian, Iakovlev primește funcții importante,

lui Nikolai Buharin¹, care era prezentat ca o alternativă la Stalin. O asemenea discuție publică răspundea strategiei lui Gorbaciov orientate spre afirmarea modelului socialismului cu față umană.

Linia PCUS era clară: Stalin era vinovat, fiind răspunzător de deformarea modelului leninist. Cel mai exigent apărător al cultului fondatorului statului sovietic devenise însuși Gorbaciov, care declara, cu ocazia sărbătorii a 70 de ani de la Revoluția din Octombrie, că idealurile perestroikăi puteau fi găsite la Lenin. Chiar raportul prezentat de secretarul general se intitula „Octombrie și perestroika: revoluția continuă” (*Okteabr i perestroika: revoliuțiia prodoljasetea*). Deci originea modelului socialismului democratic trebuia căutată nu atât în socialismul cu față umană din Cehoslovacia, cât în scrierile lui Lenin. Pe acestea, ideologul Iakovlev le-a prelucrat și le-a „împachetat” de au ajuns să semene cu discursurile euro-comuniștilor sau social-democraților occidentali.

reintră în aparatul CC al PCUS ca șef al secției Propagandă, membru al CC (1986), secretar al CC responsabil cu ideologia, informațiile și cultura (1987), membru al Biroului Politic (1987). A fost unul dintre cei mai importanți colaboratori ai lui Gorbaciov, fiind considerat, pe bună dreptate, arhitectul perestroikăi. A fost acuzat, în memoriile ultimului șef al KGB, că ar fi avut contacte „neaprobat” cu spionajul american, fiind un fel de agent de influență al CIA, însă anchetele realizate de contrainformațiile rusești n-au confirmat aceste detalii. A continuat multă vreme să fie calomniat în fel și chip, mai ales în presa comunistă și naționalistă din Rusia. S-a dedicat publicării documentelor istorice privind Uniunea Sovietică. Iakovlev a fost, fără îndoială, una dintre cele mai mari personalități politice care au influențat decisiv ultimul deceniu de istorie sovietică.

¹ Nikolai Buharin (1888–1938), revoluționar rus, important om politic bolșevic. A fost unul dintre intelectualii de marcă ai grupării bolșevice, alături de Lenin, Troțki, Lunacearski. Cunoștea germana, engleza și franceza. Scriitor și polemist talentat. A fost membru al CC între 1917 și 1934, membru al Biroului Politic (1924–1929). A fost un susținător entuziast al „Noii politici economice” lansate de Lenin. După moartea acestuia, l-a ajutat pe Stalin să-i învingă pe Troțki, apoi pe Kamenev și Zinoviev și să pună mâna pe conducerea partidului. Lider al opoziției de dreapta din Partidul Comunist (bolșevic), s-a pronunțat constant împotriva planurilor economice ale lui Stalin, mai ales împotriva colectivizării. Buharin a fost principalul inculpat în farsa judiciară „blocul antisovietic troțkist de dreapta”, fiind condamnat la moarte și executat. A fost printre ultimii lideri comuniști reabilitați, acest lucru întâmplându-se abia în epoca Gorbaciov.

Aleksandr Iakovlev a jucat un rol decisiv în democratizarea Uniunii Sovietice. Membru al birocrăției superioare de partid, a făcut carieră în corpul de activiști din cadrul Comitetului Central. După ce a căzut în dizgrația lui Leonid Brejnev, a fost trimis ambasador în Canada, de unde a fost rechemat după vizita în această țară a lui Gorbaciov, pe atunci membru influent al Biroului Politic al CC al PCUS. A fost numit cu sprijinul lui Gorbaciov în fruntea influentului Institut de Economie Mondială și Relații Internaționale. Acesta efectua analize alternative celor realizate în sistem, adică la CC, ministerul de externe sau KGB. La acest institut, unde a fost director între 1983 și 1985, Iakovlev ar fi condus și un grup de experți care redactau noul program al partidului. După venirea lui Gorbaciov în fruntea PCUS, Iakovlev este readus în aparatul CC ca șef al secției de propagandă (vara lui 1985), generând o adevărată revoluție în ideologia și propaganda sovietică. Acceptă ideea existenței mai multor modele de socialism, respingând pretenția de monopol a marxism-leninismului. Contrazice doctrina oficială a „socialismului dezvoltat”, lansată de Brejnev, afirmând că socialismul sovietic abia dacă este în stadiul copilăriei.

Conferința a XIX-a a PCUS

Cum reformele economice nu avansau, Gorbaciov avea nevoie de o diversiune ca să mute atenția de la ele. Astfel, eșecurile din economie au fost compensate cu deschideri în ideologie. Dezbaterile de la Conferința a XIX-a a PCUS s-au concentrat în prima zi pe probleme economice, însă, de la prezidiu, Gorbaciov a subliniat că problemele politice sunt mai importante, că, fără rezolvarea acestora, reformele economice vor eșua. Astfel, în anul 1988, se vor auzi pentru prima dată rostite la Moscova principii precum diviziunea puterilor, parlamentarism, stat de drept, drepturi cetățenești – care, până atunci, erau considerate specifice democrației burgheze.

Conferința a XIX-a a PCUS, ale cărei lucrări au fost transmise în direct de televiziunea sovietică, a avut un impact enorm asupra

opinie publice și a reprezentat un punct de cotitură în istoria sovietică. Noua doctrină a socialismului democratic s-a reflectat în deciziile adoptate în vara lui 1988. Rezoluțiile votate atunci au dat o lovitură mortală regimului sovietic. Cea mai importantă a fost rezoluția intitulată „Despre democratizarea societății sovietice și reforma sistemului politic”. Gorbaciov a reformat radical sistemul politic, propunerile lui afectând atât statul, cât și partidul. Cele două urmau să se separe, iar partidul, să iasă din sfera conducerii administrative. Obiectivul asumat era democratizarea societății prin crearea mecanismelor de control al cetățenilor asupra procesului de luare a deciziilor. Se înființau practic două noi instituții cu rol legislativ: Congresul Deputaților Poporului și Sovietul Suprem. Congresul, organul legislativ suprem, avea să fie constituit din 2 250 de delegați, dintre care două treimi urmau să fie aleși direct de electorat, iar o treime, de către organizațiile obștești. Acești din urmă 750 de deputați trebuiau să fie desemnați de plenare, congrese, ședințe speciale și să reprezinte partidul, syndicatele, cooperativele, organizațiile de tineret, femei, veterani, uniunile de creație, asociațiile profesionale. Congresul Deputaților Poporului din URSS trebuia să fie convocat periodic pentru stabilirea politicilor legislative și adoptarea celor mai importante legi. Congresul alegea dintre proprii delegați un Soviet Suprem al URSS, ce îndeplinea funcția de parlament permanent.

Gorbaciov spera că deciziile Conferinței vor uni poporul în jurul conducerii reformatoare și vor contribui la îndepărtarea de la putere a conservatorilor, șubrezind sistemul administrativ de tip stalinist care împiedica reformele. El nu s-a gândit că alegerile democratice pot fi folosite de electorat și pentru sancționarea aparatului de partid, nu doar a retrograzilor și birocraților, pe care-i identificase Gorbaciov ca aflându-se la originea eșecului înregistrat în primii ani de reforme. Adevărul este că nimeni nu putea să vadă, în iulie 1988, că deciziile Conferinței a XIX-a conțin un pericol mortal pentru PCUS și URSS, de vreme ce poziția lui Gorbaciov

părea mai solidă ca oricând, reușind să neutralizeze fără dificultate pericolele care-l amenințau¹.

Conferința a XIX-a a PCUS a adâncit ruptura dintre secretarul general și ambițiosul Boris Elțin, care încerca să joace cartea politicianului antisistem. În toamna lui 1987, Elțin, pe atunci prim-secretar la Moscova, unde exista cea mai mare organizație de partid, criticase lentoarea proceselor de reformă și menținerea conservatorilor în conducerea PCUS, după care și-a dat demonstrativ demisia. Era primul atac la Gorbaciov de pe poziții reformatoare. Secretarul general a lansat la rândul său un contraatac împotriva lui Elțin în pura tradiție a nomenclaturii sovietice. La Plenara Comitetului orășenesc de partid, sub bagheta lui Gorbaciov, Elțin a fost pur și simplu umilit, în final, acesta din urmă cerându-și iertare că a îndrăznit să-l critice pe secretarul general, fiind mârnat de „ambității egoiste”. Peste câteva luni, în vara lui 1988, la Conferința a XIX-a, Elțin încearcă să obțină „reabilitarea politică”, invocând faptul că rezoluțiile adoptate confirmau pozițiile sale radicale. Fără succes. Episodul ne arată un Gorbaciov în plină formă, capabil să-i neutralizeze nu doar pe conservatori, ci și pe reformatorii radicali, pe ultimii, prin reîmprospătarea stocului de lozinci democratice. Cel puțin până la sfârșitul anului 1988, lui Gorbaciov i-a reușit foarte bine acest lucru. Abia după aceea, raportul de putere începe să se schimbe. E tot mai evidentă spargerea grupării susținătorilor perestroikăi prin desprinderea aripii radicale, ce se va transforma, în 1989, într-o mișcare autonomă care va lupta pentru putere contestându-l tot mai fățiș pe Gorbaciov.

Disputa foarte personală dintre Gorbaciov și Elțin, care va crește de la o lună la alta, avea să influențeze decisiv soarta Uniunii Sovietice în 1989–1991. De altfel, competiția dintre Gorbaciov și Elțin pentru conducerea procesului reformator va deveni axa principală în funcție de care se vor structura taberele pe scena bătăliilor politice.

Pe lângă personalizarea extremă a vieții politice, o altă trăsătură a prins tot mai mult contur în toamna lui 1988. În septembrie,

¹ Pihioia, *op. cit.*, pp. 478–490.

Cuprins

<i>Cuvânt-înainte</i> de Armand Goșu, Alexandru Gussi	5
<i>România postaderare: fragilitatea regimului politic și uitarea democratizării</i> de Alexandru Gussi.....	11
<i>Democrația ghilotinată de oligarhi</i> de Igor Munteanu	67
<i>Tranziția către tradiție</i> de Mihai Maci.....	111
<i>Viktor Orbán și iliberalismul ca sistem de putere</i> de Stefano Bottoni.....	147
<i>Ungaria și proiectul democrației liberale</i> de Octavian Manea	185
<i>Turcia – de la democrație tutelată la regim autoritar personal</i> de Dragoș C. Mateescu	205
<i>Rusia – iluzia democrației</i> de Armand Goșu.....	239
<i>Despre autori</i>	375